

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: 1, Sayı: 2, Güz 2014

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
JOURNAL OF THE FACULTY OF DIVINITY

Volume: 1, Issue: 2, Autumn 2014

Zülkarneyn Kıssası

Mustafa Öztürk*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf suresi 18/83-98. ayetlere konu olan Zülkarneyn kıssası, anlaşılması ve yorumlanması hususunda birtakım belirsizliklerin ortaya çıktığı ve hakkında birbirinden tamamen farklı rivâyetlerin aktarıldığı bir kıssadır. Bu makalede Zülkarneyn kıssasındaki müphemlikler açıklığa kavuşturulmaya çalışılmış, bunun yanında klasik ve modern dönemlere ait tefsir kitaplarındaki çeşitli görüşler tenkide tabi tutularak sonuçta mevcut görüşlerden hangisinin daha isabetli olduğu hususunda delilli bir fikir ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zülkarneyn, Yecûc ve mecûc (Gog ve Magog), Büyük Kyros, Makedon-yalı İskender

Abstract

The Story of Zulqarnain

The Story of Zulqarnain which takes place in 83-98th verses of sûra al-Kahf in The Holy Qur'an is a story that a number of uncertainties emerge and some completely different narrations are conveyed in its understanding and interpreting. In this article we tried to resolve the ambiguities as well as criticised the approaches in classical and contemporary Qur'anic interpretation books. Eventually we tried to put forth an evidence-based idea about the most precise approach.

Key Words: Zulqarnain, Gog and Magog, The Grand Kyros, Alexander of Macedonia

Atıf: Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn Kıssası", KTÜİFD, c. 1, sy. 2, Güz/2014, s. 7 - 31.

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, ozturkm@cu.edu.tr

Giriş

Kur'an'daki kıssalar arasında tarihî çerçeveye oturtulması en zor olanlarından biri, Kehf suresi 18/83-98. ayetlerde geçen Zülkarneyn kıssasıdır. Muhtemelen bu sebeple Zülkarneyn kıssasının temsilî olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır. Kur'an'ın tarihte karşılığı bulunmayan temsilî kıssa veya kıssalar içerip içermediği meselesi bir yana, Zülkarneyn kıssasının özellikle zaman ve mekân gibi unsurlar açısından son derece müphem ifadeler içermesi Zülkarneyn'in tarihi kimliğini belirleme zorluğunun yanında kıssanın fantezi diye nitelendirilebilecek türden yorumlara konu olması gibi ciddi bir probleme de zemin oluşturmuştur.

Klasik tefsir literatürü Zülkarneyn kıssasının izahına dair çok zengin bir bilgi malzemesini muhtevidir. Bu malzeme sıhhat ve mevsukiyet açısından tartışılır olmakla birlikte, en azından geleneksel tefsir anlayışı çerçevesinde ilmî bir ciddiyete işaret eder niteliktedir. Buna mukabil son dönemde müstakil kitap olarak yayımlanan Zülkarneyn: *Kur'an'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan, İşte Zülkarneyn İşte Kıyamet, Zamanın Sahibi Zülkarneyn, Koç Çağının Efendisi Marduk ya da Zülkarneyn* gibi çalışmalar tefsir ilmi açısından hemen hiçbir değer taşımadığı gibi bir Kur'an kıssasının yorum adı altında düpedüz tahrife maruz bırakılması ve aynı zamanda hemen her türlü fikrî fantezinin tefsirden sayılması anlayışının giderek daha fazla taraftar bulmasına katkı sunması dışında hiçbir işleve de sahip değildir.

Zülkarneyn kıssasının tarihî bir çerçeveye oturtulmasının imkânını arayıp bulma noktasından hareketle bu çalışmada kıssadaki müphemlikler imkân elverdiği ölçüde tavzih edilecek, bunun yanında klasik ve modern dönemlere ait tefsir kitaplarındaki çeşitli görüşler tenkit süzgecinden geçirilecek ve sonuçta mevcut görüşlerden hangisinin daha isabetli olduğu hususunda müdellel bir fikir serdedilecektir. Diğer taraftan, sözü fazla uzatmamak için kıssayla ilgili görüşlere kaynaklık eden rivayetler mümkün mertebe özetlenerek nakledilecek, ayrıca çok zayıf ve tutarsız olduğu kolayca anlaşılan görüşlere kısa atıflarda bulunmakla yetinilecek, buna mukabil az çok delilli ve mesnetli görüşlere daha fazla yer verilecektir.

Zülkarneyn Kıssasını Muhtevi Ayetlerin Meali

Başta da ifade edildiği gibi, Zülkarneyn kıssası Kehf 18/83-98. ayet-

lerde geçmektedir. Kıssayı muhtevi ayetler mealen şöyledir: “Ey Peygamber! Sana Zülkarneyn hakkında soruyorlar. De ki onlara: “Size ondan biraz bahsedeyim.” Gerçekten biz Zülkarneyn’e yeryüzünde güç ve iktidar verdik; muhtaç olduğu her şeye ulaşmanın bilgi ve imkânını lütfettik.

Zülkarneyn, sahip olduğu bilgi ve imkânla bir yola koyuldu. Nihayet güneşin battığı yere ulaştı. Orada gördü ki güneş kara balçıklı bir suya batar hâldeydi. Zülkarneyn orada [müşrik] bir halkla karşılaştı. Bunun üzerine biz şöyle buyurduk: “Ey Zülkarneyn! İstersen onları cezalandırırsın, istersen onlara iyi davranırsın.”

Zülkarneyn o halka şöyle dedi: “Kim şirk inancında direnirse biz onu cezalandıracağız. Vakti gelince o kişi rabbinin huzuruna çıkarılacak ve rabbi onu çok daha şiddetli bir şekilde cezalandırarak. İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimselere gelince, böyleleri ise çok güzel bir mükâfata nail olacak. Üstelik biz onlara [mükellefiyetler hususunda] her türlü kolaylığı göstereceğiz.”

Zülkarneyn bir süre sonra yine bir yola koyuldu. Nihayet güneşin doğduğu yere ulaştı. Orada gördü ki güneş bir halkın -ki biz o halk için kendilerini güneşten koruyacak hiçbir engel meydana getirmemiştik- üzerine doğuyor haldeydi. Evet, işte Zülkarneyn böyle geniş bir imkân ve iktidar sahibi idi. Şüphesiz biz onun sahip olduğu her şeyi ve neler yapip ettiğini bütün ayrıntısıyla biliyorduk.

Zülkarneyn zaman sonra başka bir yola daha koyuldu. Nihayet iki dağ arasında bir bölgeye vardığında, bu bölgenin öte tarafında neredeyse hiç söz dinlemez, laf anlamaz, hak tanımaz bir halkla karşılaştı. Beri taraftaki diğer halkın temsilcileri, “Ey Zülkarneyn!” dediler, “Bu Ye’cüc ve Me’cüc memlekette bozgunculuk yapıyor. Ne istersen versek de sen bizimle onlar arasına bir sed inşa etsen!”

Zülkarneyn de onlara, “Rabbimin bana lütfettiği geniş imkân, güç ve iktidarın yanında, sizin vereceğiniz şeyin/ücretin esamisi okunmaz. Siz bana beden gücüyle yardım edin, ben de onlarla sizin aranızda istediğiniz gibi sağlam bir sed yapayım” diye karşılık verdi. Zülkarneyn, “Bana demir küteller getirin.” dedi.

Nihayet iki dağın arası demir kütellerle doldu. Zülkarneyn ateş yapıp “Körükleyin!” dedi. Demirler eriyip akkor haline gelince, “Bana erimiş bakır getirin, üzerine dökeyim.” dedi. İşte bundan sonra Ye’cüc ve Me’cüc

o seddi ne aşabildi ne de onda bir gedik açabildi. Zülkarneyn seddi tamamlayınca şöyle dedi: “İşte bu rabbimin bir lütfudur. Bu seddi ancak rabbimin vaat ettiği kıyametin kopması yok edebilir. Rabbimin vaadi ise mutlaka gerçekleşir.”

Zülkarneyn Kıssasının Nüzul Sebebi

Tefsir ve siyer kaynaklarında Zülkarneyn kıssasının nüzul sebebiyle ilgili çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Ancak bu rivayetler Zülkarneyn kıssasına da atıfla genel olarak Kehf suresinin sebab-i nüzülü bağlamında zikredilmiş, yine aynı rivayetlere Ashâb-ı Kehf kıssası ve Ruh ayeti (İsrâ 17/85) münasebetiyle de yer verilmiştir. İbn Abbas’tan nakledilen bir rivayete göre Kureyşli müşrikler Hz. Peygamber’in nübüvvet iddiasıyla ilgili bilgi almak üzere kıssacılığıyla tanınan Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt’ı Medine’deki Yahudi âlimlerine göndermişler, bu âlimler de Hz. Peygamber’e Ashâb-ı Kehf, yeryüzünün doğu ve batısına giden kişi ve ruh hakkında soru sormalarını, bu sorulara cevap verdiği takdirde ona inanıp tabi olmalarını söylemişlerdir. Hz. Peygamber bu sorulara yönelik cevabı bir gün sonra vereceğini söylemiş, fakat bunu söylerken “inşaallah” demeyi unutmamıştır. Bu hadisenin ardından vahiy kesilmiş, Hz. Peygamber’in beklediği vahiy gelmeyince müşrikler ileri geri konuşmaya başlamıştır. Derken, onbeş gün kadar sonra, “Allah izin verirse demedikçe hiçbir şey için şu işi yarın yapacağım deme” mealindeki 23-24. ayetleri de muhtevî olan Kehf suresi nazil olmuştur.¹

İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) Zülkaneryn kıssasıyla ilgili olarak Süddî’den daha farklı bir rivayet nakletmiştir. Bu rivayete göre Yahudiler, “Ey Muhammed! Hep İbrahim, Musa ve İsa’dan söz ediyorsun, ama sen bu peygamberleri bizden öğrendin. Peki, şimdi de Allah’ın Tevrat’ta sadece bir yerde zikrettiği bir nebiden söz et, bakalım” dediler. Rasûlullah “O nebi kimdir?” diye sorunca, “Zülkarneyn” diye karşılık verdiler. Rasûlullah, “Zülkarneyn hakkında bilgim yok” deyince, Yahudiler kendilerince Rasûlullah’ı alt ettiklerini düşünerek sevinç içinde meclisten ayrılmaya kalktılar, fakat dışarı çıkmadan Cebrail “ve-yes’elüneke an zilkarneyn”

1 Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah, Fas/Mağrib 1976, s. 182-183; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, Beyrut 1999, IV. 174, 271; Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Beyrut 1983, III. 71-72, 100; Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, Beyrut 1987, V. 82; Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1988, X. 225-226.

diye başlayan ayetleri indirdi.²

Yine İbn Ebî Hâtim'in naklettiği başka bir rivayete göre Ehl-i Kitap mensupları (Yahudiler) Rasûlullah'ın yanına gelip, "Ey Ebü'l-Kâsım! Yeryüzünde uzun boylu seyahatler yapan kişi hakkında neler söylersin?" dediler. Rasûlullah, "Benim o kişi hakkında bilgim yok" diye karşılık verdi. Tam o esnada Yahudiler tavandan bir çatırtı sesi işittiler ki bu sırada Rasûlullah'a vahyin ağırlığı çöktü. Derken, Rasûlullah kendine geldi "ve-yes'elüneke an zilkarneyn" diye başlayan ayetleri okumaya başladı ve sedle ilgili ayetleri okumak üzereyken, Yahudiler, "Evet, Muhammed Zülkarneyn'in haberini anlattı. Ey Ebü'l-Kâsım! Bu kadar kâfi" dediler.³

İbn Ebî Hâtim'in naklettiği rivayetler Zülkarneyn kıssasının gerçek sebab-i nüzulü olmaktan çok, Kur'an'ın nüzul döneminden sonraki çağlarda bilhassa müslümanlar ile Ehl-i kitap arasında yaşanan polemikler ve buna bağlı olarak erken dönemlerden itibaren İslam geleneğinde "beşâirü'n-nübüvve" (â'lâmü'n-nübüvve/delâilü'n-nübüvve) diye kavramlaştırılan Hz. Peygamber'i yüceltme gayretlerinin bir yansıması gibi görünmektedir. Çünkü Kehf suresinin Mekke döneminde indiği bilinmektedir. Bu dönemde Hz. Peygamber ile Yahudiler arasında böyle sıkı diyaloglar ve münazaralar yaşanması vakiya mutabık görünmemektedir.

Bize göre Zülkaneryn kıssasıyla ilgili sebab-i nüzul rivayetleri arasında en tutarlı olanı İbn Abbas rivayetidir. Nitekim bu rivayet başta İbn İshak'ın (ö. 151/768) Sîre'si olmak üzere erken dönem siyer ve tefsir kaynaklarının hemen tamamında nakledilmiştir. Buna mukabil Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) birtakım gerekçelerle İbn Abbas rivayetinin ihticaca müsait olmadığını söylemiştir. Bu gerekçelerden biri, rivayetin senedinde meçhul bir ravinin yer alması, diğer bir gerekçe Hz. Peygamber'e sorulan üç sorunun aynı anda değil, farklı zamanlarda sorulma ihtimalinin bulunmasıdır. Üçüncü bir gerekçe, söz konusu sorulardan üçüncüsünün daha önce nazil olan İsrâ suresinin "Ruh ayeti" diye bilinen seksenbeşinci ayetinde açıklanmış olması, ayrıca İbn Abbas rivayetinin Ruh ayeti münasebetiyle Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) İbn Mes'ûd'dan naklettikleri hadisle bağdaşmamasıdır. Elmalılı'nın bir diğer önemli gerekçesi de Ashâb-ı Kehf kıssasının Yahudi değil, Hıristiyan geleneğine ait olması, dolayısıyla Hz. İsa'yı reddeden Yahudi âlimlerin Ashâb-ı Kehf'e ait

2 Ebû Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad 2003, VII. 2381.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII. 2382.

bir keramet kıssasını kabul edip bu kıssaya dair soru sormalarının akla yatkın olmamasıdır.⁴

Öncelikle belirtmek gerekir ki Ashâb-ı Kehf kıssası Yahudi gele-
neğine aittir. Daha açıkçası, Ashâb-ı Kehf M.S. 249-251 yılları arasında
Roma İmparatorluğu'nu yöneten Trajan Decius (Dakyanus) döneminde
yaşadıkları ileri sürülen ve yaygın olarak "Efes'in yedi uyurları" diye bili-
nen kimseler değil, büyük bir ihtimalle Essenîler cemaatine mensup kim-
selerdir. İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) ifadesiyle, "Ashâb-ı Kehf'in Meryem
oğlu İsa'nın tebliğ ettiği inanç sistemine bağlı olduğundan söz edilmiştir.
Allahu a'lem, onların Hıristiyanlık öncesi dönemde yaşamış oldukları çok
sarihtir. Çünkü eğer onlar Hıristiyanlığa mensup olsalardı, dinî kültür yö-
nünden kendilerini Hıristiyanlardan alabildiğine uzak tutan Yahudi din
adamları böyle bir kıssayı kendi gelenekleri içinde muhafaza etmezler-
di. Ayrıca İbn Abbas'tan nakledilen rivayette de belirtildiği gibi, Kureyşli
müşrikler Hz. Peygamber'i sınamaya ilişkin birtakım bilgiler almak üzere
Medine'deki Yahudi din bilginlerine adam göndermişler; o bilginler de
müşriklere Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve Ruh hakkında soru sormalarını
salık vermişlerdir. İşte bu hadise Ashâb-ı Kehf kıssasının Yahudilere ait
kitaplarda bulunduğunu, dolayısıyla Hıristiyanlık öncesi döneme ait ol-
duğunu göstermektedir."⁵

4 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, V. 3219-3220.

5 Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1983, III. 74. Essenîler M.Ö. 2. ve
M.S. 1. yüzyıllar arasında yaşamış ve münzevi bir hayat tarzını benimsemiş olan bir
Yahudi cemaatidir. Bu cemaat mensuplarının Filistin topraklarının çeşitli yerlerine
dağılmış olmakla beraber özellikle Kudüs'ün 30 km. doğusunda, Ölü Deniz'in (Lut
Gölü) kuzeybatı yakasında gruplar halinde yaşadıkları tahmin edilmektedir. Essenî
kelimesinin kökeni ve ne manaya geldiği ihtilaflıdır. Gerek *Ölü Deniz Yazmaları*'ndeki
gerekse Yahudi tarihçi Flavius Josephus'un *Yahudilerin Savaşı* adlı eserindeki bilgile-
re göre Essenîler katı sayılabilecek kuralları ve kendine özgü hiyerarşisi bulunan bir
cemaat ya da tarikat hüviyetindeydi. Bu cemaate intisap, talibin ahlakî ve manevî seci-
yelerinin test edildiği üç yıllık bir sürenin sonunda gerçekleşmekteydi. Talib cemaatin
önemli ritüellerinden biri olan toplu yemeğe katılmadan önce üyelerin huzurunda
bağlılık yemini edip dindarlığını koruyacağına, adaletten ayrılmayacağına, kimsese
zulmetmeyeceğine, her zaman hak ve hakikatin peşinde koşacağına, nefisini her türlü
günahahtan arındırmaya çalışacağına dair ant içerdi. Essenîler el sanatları ve çiftçilikle
uğraşırdu. Yiyecekler ve giyecekler cemaatin ortak kullanımına sunulurdu. Bu yüzden,
kendi aralarında ticaret yapmazlardı. Sahip olunan servetin tamamı ortak kabul edi-
lirdi. Böylece fertler arasındaki zenginlik-fakirlik farklılaşmasının önü alınmış olurdu.
Kanaatkâr olmaya dikkat edilirdi. Keza Tevrat'ın hükümlerine bağlılık son derece
önem arzederdi. Cemaat üyeleri kurban kesmez, et yemezlerdi. Yiyecek konusunda
haram-helal ayırımına da son itina gösterirlerdi. Geniş bilgi için bkz. Robert Chaney,

Diğer taraftan, İsrâ suresinin nüzul sıralamasında elli altıncı, Kehf suresinin altmış sekizinci sırada yer aldığı yönündeki bilgiler kesin ve tartışılmaz nitelikte değildir. Ayrıca İsrâ suresinin nüzul zamanı Mekke döneminin daha erken bir safhasıyla tarihlendirilse bile bu durum surenin tüm ayetlerinin bir defada indiği hükmüne varmayı gerektirmez. Bu sebeple, İbn Âşûr'un (ö. 1973) da dikkat çektiği gibi, İsrâ suresinin nüzülü Kehf suresinin nazil olduğu zamana kadar devam etmiştir. Bunun böyle olması pekâlâ mümkün ve muhtemeldir.⁶

Zülkarneyn Kelimesinin Muhtemel Manaları

Kıssada üç kez geçen zülkarneyn kelimesi sözlükte "sahip, malik" anlamına gelen zû ile "boynuz, kâkül, şakak, küçük tepe, aynı dönemde yaşayan nesil, akran, yetmiş-seksen yıllık zaman dilimi" gibi farklı manalar taşıyan karn kelimesinin⁷ tesniye kalıbından müteşekkil bir terkip olup, bu terkinin delaleti karn kelimesine takdir edilen manaya göre değişir.⁸ Kıssada üç kere geçen Zülkarneyn kelimesinin özel bir isim mi yoksa lakap mı olduğu açık değilse de hâkim görüş bunun lakap olduğu yönündedir. Gerek Arap dilinde lakap ve sıfata delalet eden "zülcenâheyn", "zülüdeyn" gibi çeşitli kelimelerin bulunması, gerekse Kur'an'da Hz. Yûnus'tan "zennûn/zünnûn" (Enbiyâ 21/87) diye söz edilmesi, Zülkarneyn'in özel isimden ziyade lakap olduğunu düşündürmektedir; fakat bunun ne manaya geldiği açık değildir.

İslâmî literatürde yer alan ve önemli bir kısmı Ehl-i Kitap kaynaklarına dayandığı anlaşılan farklı izahlara göre Kehf suresi 18/83-98. ayetlere konu olan kişi, doğuya ve batıya seferler düzenleyip büyük fetihler yapan bir cihangir olduğu, insanları tevhide davet ettiği için inkârcılar tarafından başının iki tarafına vurularak öldürüldüğü, başında boynuz benzer iki çıkıntı olduğu, tacının üstünde bakırdan iki boynuz bulunduğu,

Antik Çağdan Günümüze Kadar Essenîler ve Sırları, çev. Duygun Aras, İstanbul 1996; İsmail Taşpınar, "Hz. İsa Döneminde Münzevi Bir Cemaat: Esseniler", *Köprü Üç Aylık Fikir Dergisi*, sayı: 93 (2006), John Marco Allegro, *The People of the Dead Sea Scrolls*, New York 1958; Robert Feather, *The Copper Scroll Decoded*, London 2000; Eduard Lohse, *Umwelt des Neuen Testaments*, [Grundrisse Zum Neuen Testament, Ergänzungsreihe1 içinde], Göttingen 1989, s. 59-61.

6 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1997, XV. 244.

7 Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, Beyrut 2001, III. 2947-2951.

8 Hasen el-Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'ân*, Beyrut 2009, IX. 274-278.

saçları iki örgülü olduğu, emrine ışık ve karanlık musahhar kılındığı, rüyasında kendisini gökyüzüne tırmanmış ve güneşin iki kenarından tutunmuş halde gördüğü, hem ana hem baba tarafından asil bir soya mensup olduğu, İran ve Yunan asıllı iki soydan geldiği, hayatı boyunca iki nesil gelip geçtiği, büyük cesareti ve savaşta düşmanlarını koç gibi vurup devirdiği, kendisine zâhir ve bâtın ilmi verildiği için Zülkarneyn diye anılmıştır.⁹

Bazı müfessirler karn kelimesinin Arapçada kâkül/zülûf anlamındaki kullanımının yaygın olduğuna atıfla söz konusu lakabın “iki örgülü” manasına geldiğini savunmuş olsa da¹⁰ Kehf suresi 85-86 ve 89-90. ayetlerde Zülkarneyn’in doğu ve batı istikametinde iki seferine işaret edilmesi, mezkûr izahlardan ilkinin daha isabetli olduğunu düşündürmektedir. Buna göre Zülkarneyn kelimesinin cihangir veya cihan hükümdarı gibi bir mana ifade ettiği söylenebilir.

Bu izah, “Zülkarneyn Bizans ve İran’ı ele geçirmesinden dolayı bu lakapla anılmıştır” şeklindeki Ehl-i Kitap kaynaklı görüşün¹¹ yanı sıra Zülkarneyn lakabının kinaye yoluyla güç ve iktidarı simgelediği, bu sembolik anlamın nüzul dönemindeki Yahudilerce bilindiği yönündeki tespitlerle de desteklenebilir.¹² Nitekim Tanah’ın Daniel kitabında koç ve iki boynuz imgesiyle ilgili bir rü’yetten/vizyondan söz edilmekte ve iki uzun boynuzlu koçun Med ve Pers krallarını simgelediği belirtilmektedir.¹³

Kıssanın Genel Anlam Çerçevesi

Zülkarneyn’in büyük güç ve imkân sahibi kılınması kıssada sebep kelimesiyle (Kehf 18/84) ifade edilmiştir. Müfessirler bu kelimeyi genellikle amaç ve arzuya ulaştırılan ilim diye açıklamışlardır. Ancak bazı tefsirlerde bu kelimenin bir şeye nail olmayı sağlayan her türlü imkândan istiare olarak kullanıldığı da belirtilmiştir.¹⁴ Buna göre Zülkarneyn’e verildiği belirtilen sebebin geniş manada akıl, ilim, irade, kuvvet, kudret, imkân

9 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebi, *el-Kesf ve'l-Beyân*, Beyrut 2004, IV. 146; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb)*, Beyrut 2004, XXI. 140.

10 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVI. 19.

11 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII. 271.

12 Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, Kahire 2003, VII. 76.

13 Daniel: 8/3, 20.

14 Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI. 141; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 33.

gibi amaca ulaşmayı mümkün kılan her şeyi kapsadığını söylemek mümkündür.¹⁵

Zülkarneyn'in ilk iki seferinden söz eden ayetlerde "mağrîbe'ş-şems" (Kehf 18/86) ve "matlia'ş-şems" (Kehf 18/90) tabirleri kullanılmıştır. Bu iki tabir lafzî olarak, güneşin doğduğu ve battığı yer anlamına gelir; hâl-buki gerçekte güneşin doğup battığı bir yer mevcut değildir. Bu itibarla, söz konusu tabirler, Zülkarneyn'in doğu ve batı istikametindeki seferleri sırasında ulaşabildiği en son noktalara işaret etmektedir. Tefsir kaynaklarında bu iki noktanın Batı'da Ege denizi sahilleri veya Atlas okyanusu, doğuda Hint okyanusu veya Asya'nın doğusu olduğu yolunda muhtelif izahlar mevcuttur; fakat bu izahların çoğu zan ve tahmine dayanmaktadır.

Esasen Zülkarneyn'in ilk iki seferiyle ilgili Kur'an ifadelerinden çok kesin bir coğrafi tespit bulunmak pek mümkün değildir. Bununla birlikte onun Batı seferinde güneşi kara bir balçıkta batır halde gördüğünü ve orada bir halkla karşılaştığını bildiren Kur'an ifadesinin kozmografik bir gerçekliğin tarifinden öte, büyük ihtimalle sisli-puslu bir ufukta batan güneşin çıplak gözle algılanış keyfiyetiyle ilgili bir tasvir olduğunu söylemek mümkündür. Zira güneşin gerçekte kara bir balçığa batması söz konusu değildir.¹⁶

Kıssada Zülkarneyn'in doğu seferinde karşılaştığı halktan, "Kendilerini güneşten koruyacak bir siper/gölgelik meydana getirmemiştik" (Kehf 18/90) şeklinde söz edilmesi ise bu halkın ilkel şartlarda bir hayat sürdüğü ihtimalinden çok, yaşadıkları coğrafyanın zengin bitki örtüsü bulunmayan bir yer, sözcüğü bozkır olma ihtimaline işaret etmektedir. Diğer taraftan, kıssada Zülkarneyn'in hükümdarlık vasıflarından ziyade iman, ihsan, adalet, insaf ve şükür sahibi bir kul olarak tasvir edilmesi ve ona atfedilen sözlerde iman, salih amel, ilâhî lütuf ve rahmet gibi kavramlara yer verilmesi, Kur'an'daki dilin tevhid merkezli bir din dili olması, kıssanın da bu dilin kalıplarına uygun biçimde aktarılmasıyla ilgili bir hususiyettir.

Din dilinin muktezasınca Zülkarneyn'in Kur'an'da tıpkı peygamberler veya din büyüklerine özgü bir dil ve üslupla konuşur biçimde tanıtılması, bazı İslam âlimlerini onun peygamber olduğunu söylemeye sevk

15 Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *el-Emsel fî Tefsîri Kitâbillâhi'l-Münzel*, Beyrut 2007, VII. 588.

16 Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI. 142.

etmiştir. Buna mukabil bazı âlimler Zülkarneyn'in salih bir kul olduğunu söylemiştir. Bu iki görüşün dışında, Hz. Ömer'e atfedilen ve İbn Kesîr tarafından son derece garip olarak nitelendirilen bir telakkiye göre Zülkarneyn bir melektir.¹⁷ Bîrûnî'nin (ö. 453/1061) tuhaf olarak nitelendirdiği diğer bir telakkiye göre ise Zülkarneyn cin taifesindedir.¹⁸

Zülkarneyn'in peygamber olduğu fikrini benimseyen âlimler Kehf suresi 18/84. ayetteki "ve-âteynâhu min külli şey'in sebeben" (Biz ona muhtaç olduğu her şeyi elde etme imkânı verdik) ifadesindeki genel mananın kapsamına nübüvvetin de girmesi gerektiği şeklinde bir istidlalde bulunmuşlarsa da bu istidlal itiraza konu olmuştur.¹⁹ Sonuç olarak, Kur'an'daki ifadeler ışığında Zülkarneyn'in peygamber değil ilim, hikmet ve adalet sahibi bir hükümdar olduğunu söylemek daha isabetlidir. Nitekim âlimlerin çoğunluğunca sahih kabul edilen görüş de bu yöndedir.²⁰

Zülkarneyn'in Tarihî Kimliği

Tefsir ve tarih kaynaklarında Zülkarneyn'in özel ismi, nesebi, ne zaman ve ne kadar yaşadığı gibi konularda çok farklı bilgiler verilmiştir. Mesela, ömür süresiyle ilgili olarak iki veya üç bin yıl gibi abartılı rakamların yanında sadece 30 küsur sene yaşadığından da söz edilmiştir.²¹ Ayrıca bazı rivayetlerde Zülkarneyn insanüstü özelliklere sahip olan, emrine bulutlar amade kılınan, bir melek tarafından göğe yükseltelen ve hatta atını Süreyya yıldızına bağlayan mitolojik bir kahraman gibi tasvir edilmiş; ancak bu tür tasvirler İbn Kesîr gibi bazı müfessirlerce eleştirilmiştir.²² Zülkarneyn'in hangi çağda yaşadığı konusunda ise Hz. İsa ile Hz. Peygamber arasındaki fetret döneminde yaşadığı, Hz. İbrahim'le çağdaş olduğu ve onun irşadiyle İslam'a girip Kabe'yi tavaf ettiği veyahut Hz. Musa ve Hızır'la aynı çağda yaşadığı, Hızır'ın teyzesinin oğlu olduğu, âb-ı hayatı

17 Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, nşr. C. Pellat, Beyrut 1966, II. 8; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. A. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze 1997, II. 537.

18 Ebü'r-Reyhân Muhammed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, nşr. C. E. Sachau, Leipzig 1923, s. 40.

19 Ebû Hafs İbn Âdil, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Beyrut 1998, XII. 556.

20 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl*, Beyrut trs., III. 209.

21 Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, Beyrut 1995, XVII. 361; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II. 550.

22 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III. 101.

aramak üzere karanlıklar ülkesine yolculuk yaptığı ve bu yolculukta Hızır'ın da rehber olarak hazır bulunduğu tarzında ilginç görüşler ileri sürülmüştür.²³

İzzet Derveze'ye (ö. 1984) göre rivayet kaynaklı bu görüşlerde hakikat ile hayal iç içe geçmiş, tarihî olaylarla efsaneler mezcedilmiştir.²⁴ Derveze'nin bu değerlendirmesi isabetli görünmektedir. Çünkü bilhassa tarih kaynaklarındaki rivayetlere bakıldığında kimi zaman Zülkarneyn ile Hızır arasında ilişki kurulduğu, fakat bu iki isimle ilgili bilgilerin birbirine karıştırıldığı,²⁵ kimi zaman da Zülkarneyn'le özdeşleştirilen İskender'le ilgili olarak en az iki farklı şahıstan söz edildiği görülür. Ayrıca gerek Zülkarneyn'in Sümer, Babil, Akkad veya Mısır asıllı bir kişi olduğuna dair görüşlerin muhtevasına, gerekse bazı rivayetlerde Zülkarneyn'le birlikte anılan Hızır ve âb-ı hayât motifine²⁶ Gılgamış destanı ile İskender efsanesinde de rastlanabilir.²⁷ Hatta İslâmî edebiyatta Makedonya kralı Büyük İskender'e ruhani bir kişilik atfedildiğine ve bu kişiliğin efsanevî biçimde Zülkarneyn'le özdeşleştirildiğine şahit olunabilir. Bilhassa İskendernâme adı verilen edebî türde İskender neredeyse tamamen Zülkarneyn kimliğine büründürülmüştür. Bu durum, İskender'in geniş coğrafyaya yayılmış birçok devleti on iki yıl gibi kısa bir zaman içinde ortadan kaldırarak çok büyük bir imparatorluk kurmasının ancak manevî bir güç ve ilâhî bir destekle mümkün olabileceği düşüncesiyle izah edilmiştir.²⁸

Bir yoruma göre Zülkarneyn kıssası tarihî değil, temsilî olup esas itibariyle insanın bu dünyaya yönelik tüm uğraş ve didinmelerinin geçici olduğunu unutmadığımız, zamana ve zevahire ilişkin tüm sınırların ötesinde olan Allah'a karşı nihai sorumluluğumuzun bilincinde olduğumuz sürece dünyevî hayat ve iktidarın manevî ve ruhani selamete çatışmak zorunda olmadığı gerçeğini ifade etmektedir.²⁹ Bilim-kurgusal nitelikli di-

23 Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, Bağdat trs., III. 80; Ebû İshâk es-Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis*, Beyrut 2004, s. 323-325; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut trs., I. 117-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II. 547-551.

24 Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Kahire 2008, V. 94.

25 Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Beyrut trs., I. 365, 571-578.

26 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, XVII. 345-348.

27 Bkz. İlyas Çelebi, "Hızır", *DİA*, İstanbul 1998, XVII. 407-408.

28 Mahmut Kaya-İsmail Ünver, "İskender", *DİA*, İstanbul 2000, XXII. 555-559.

29 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul 2009, s.

ğer bir yoruma göre Zülkarneyn kıssası aslında uzayla ilgili olup kıssada uzayın derinliklerinde yaşanmış ilginç bir serüvenden söz edilmektedir.³⁰ İçtimaî tefsir çizgisini takip eden bazı müfessirlere göre ise Zülkarneyn kıssası tarihî gerçekliğe sahip olmakla birlikte, esas itibariyle sünnetullah çerçevesinde insan, tarih ve toplumla ilgili önemli dersler ve ibretlere işaret etmektedir.³¹

Zülkarneyn kıssasının temsilî olduğu veya birçok önemli hikmet ve ibret dersini muhtevi bulunduğu tarzındaki modern yorumlara mukabil klasik dönemlerdeki izahların hemen hepsinde kıssanın tarihî çerçevesini tespit üzerinde durulmuş, fakat bilhassa Zülkarneyn'in tarihî şahsiyeti konusunda çok farklı görüşler savunulmuştur. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Mes'ûdî (ö. 345/956), İbn Sina (ö. 428/1037), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1866/1914) gibi birçok âlim Zülkarneyn'in milattan önce 323'te vefat eden ve Aristo'nun talebesi olarak bilinen Makedonya kralı Büyük İskender olduğuna işaret etmiştir.³² Ancak Fahreddîn er-Râzî, Kur'an'da sözü edilen Zülkarneyn'in mümin, Büyük İskender'in müşrik olması hasebiyle bu görüşün ciddi ölçüde problemli olduğuna da dikkat çekmiştir.³³ Cemâleddin el-Kâsımî ise İskender'in müşrik olduğunu ispatlayacak bilgi bulunmadığını söyleyerek Zülkarneyn'in Makedonya kralı İskender olduğunda ısrar etmiştir.³⁴ Batılı müellifler de genellikle bu görüşü benimsemiştir.

Buna mukabil başta İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olmak üzere İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve İbn Kesîr gibi Selefî âlimler kesin olarak müşrik gördükleri Büyük İskender'i Kur'an'daki Zülkarneyn'le aynı kişi kabul etmenin büyük bir hata olduğunu belirtmişlerdir.³⁵ Bu arada

708, 735.

30 İskender Türe, *Zülkarneyn: Kur'an'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan*, İstanbul 2000, s. 199-267.

31 Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, VII. 72-74.

32 Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, nşr. Şehhâte, Beyrut 2002, II. 600-603; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II. 8-9; Sıddîk Hasan Han, *Fethü'l-Beyân*, Beyrut 1992, VIII. 101-110.

33 Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI. 139-140.

34 Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, VII. 74-75.

35 Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Beyrut 2000, IV. 83-84, IX. 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II. 542.

İbn Kesîr tarihte iki farklı İskender bulunduğunu, Kur'an'da Zülkarneyn diye anılan kişinin Hz. İsa'ya yakın bir dönemde yaşayan ikinci İskender değil, Hz. İbrahim'le aynı çağda yaşayıp onun irşadıyla müslüman olan, aynı zamanda Hızır'la da ilişkisi bulunan ilk İskender olduğunu söylemiş ve bu iki İskender arasında iki bin küsur yıllık bir zaman mesafesinin bulunduğuna dikkat çekmiştir.³⁶ Buna mukabil çağdaş Şîî müfessir Tabatabâî (ö. 1981) İbn Kesîr'in bu izahını delilsiz/mesnetsiz olarak değerlendirmiştir.³⁷

İslamî kaynaklarda Zülkarneyn'in Yemen'de hüküm sürmüş olan Sa'b b. el-Hemmâl el-Himyerî veya Ebû Kerib Şemmer Yurîş b. İfrîkiş el-Himyerî adlı bir kral olduğu da ileri sürülmüştür. Bîrûnî'ye göre doğruluk ihtimali en kuvvetli görüş budur. Yemen'deki kralların "zûnüvâs", "zûruayn", "zûyezzen", "zûceden" gibi sıfatlarla anıldığı ve bu tür sıfatların sadece Yemen'deki Himyer kralları için kullanıldığı deliline dayanan³⁸ ve Asmaî (ö. 216/831), İbn Hişâm (ö. 218/833), Neşvân el-Himyerî (ö. 573/1178) gibi müelliflerce de tercihe şayan bulunan bu görüş, Yemen bölgesinde Kur'an'ın Zülkarneyn tasvirine uygun düşen bir kralın hüküm sürdüğünü belgeleyen bir tarihî delil bulunmadığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir.³⁹

Kaynaklarda asıl adının Abdullah b. Dahhâk, Mus'ab b. Abdillâh, Sa'b b. Zilmerâid, Merzûbân b. Merzûbe olduğu şeklinde görüşlere de rastlanan Zülkarneyn'in tarihî şahsiyetiyle ilgili olarak son dönemde daha farklı görüşler de ileri sürülmüş ve bu çerçevede, milattan önce 2200'lü yıllarda yaşayan Akad kralı Naram-Sin, İran millî destan kahramanı Feridun, Oğuz Kağan, İran'daki Pers imparatorluklarından Akamenid hanedanının kurucusu olan ve milattan önce 559-530 yılları arasında hükümdarlık yapan Büyük Kyros (II. Kyros/Koreş) ve yine milattan önce 522-486 yılları arasında hüküm süren Büyük Darius (I. Darius) gibi çeşitli isimlerden söz edilmiştir. Şiblî Nu'mânî (ö. 1914), Mevlânâ Muhammed Ali (ö. 1951) ve Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952) gibi müellifler Zülkaneryn'in Büyük Dairus

36 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III. 100; a. mlf., *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II. 542.

37 Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 2997, XIII. 380.

38 Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 40-41.

39 Ebû'l-Kelâm Âzâd, "Şahsiyyetü Zilkarneyn", *Sekâfetü'l-Hind*, cilt: 1, sayı: 1, s. 54; Tabatabâî, *el-Mizân*, XIII. 368, 380.

olduğunu savunurken,⁴⁰ özellikle Ebü'l-Kelâm Âzâd (ö. 1958) Büyük Kyros (Koreş) isminde ısrar etmiştir.

Son dönemde Mevdûdî, İzzet Derveze, Tabatabâî ve Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî gibi birçok Sünnî ve Şîî müfessir tarafından da tercih edilen bu son görüşün en önemli delillerinden biri, Zülkarneyn kıssasının nüzul sebebiyle ilgili rivayetlere konu olan soruların Yahudiler marifetiyle sorulması, dolayısıyla kıssanın kahramanının bu Yahudilerce bilinen ve önemsenen bir kişilik olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, Zülkarneyn'in Büyük Kyros olma ihtimali güç kazanır. Çünkü bu hükümdar Yahudi tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Genellikle monoteist ya da Zerdüşti olduğu kabul edilen ve aynı zamanda ilk insan hakları bildirgesi olarak kabul edilen "Kiros Silindiri"nin sahibi olarak bilinen Büyük Kyros⁴¹ milattan önce 539'da Babil krallığını mağlup ederek Yahudilerin buradaki esaretine son vermiş, daha sonra yayımladığı bir fermanla onların Kudüs'e dönmelerine ve dinî inançlarını özgürce yaşamalarına müsaade etmiştir.⁴²

Başka bir ifadeyle, Kyros Babil'i ele geçirdikten sonra herkesin barış içinde yaşayacağını ilan etmiş, Babillilerin zalimane tutumlarının aksine siyasi özgürlük ve dinî hoşgörü siyaseti sayesinde herkesin hoşnutluğunu kazanmıştır. Babil krallarının olumsuz imajına mukabil Kyros ele geçirdiği yerlerde bütün dinlerin koruyucusu olduğunu ileri sürmüş, Babilliler de dâhil bütün milletlerin dinî inançlarına, tanrılarına ve geleneklerine saygı göstermiş, halka iyilikle muamele etmiştir. Sürgünde olanların ana-

40 Maulana Muhammad Ali, *The Holy Qur'an with English Translation and Commentary*, Ohio 2002, s. 605-610; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947, II. 490-493.

41 Büyük Kyros M.Ö. 570 yılında I. Kyros'un torunu, I. Kambis'in (Cambyses) oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda Yahudi asıllı Ester ile Pers kralı Ahaşveroş'un oğlu olduğundan da söz edilen Kyros M.Ö. 559-529 yıllarına rastlayan otuz yıllık iktidar döneminde antik dünyanın en geniş ve en güçlü imparatorluklarından birisini kurmuştur. Henüz yirmi bir yaşındayken, M.Ö. 550/549 yılında ordusuyla Susar'dan çıkıp Medya krallığına savaş açmış ve Medya kralı Astyages'in ordusunu yenerek başkent Hagmatana'yı ele geçirmiştir. Böylece İran ve Kızılırmak'a kadar uzanan doğu Anadolu bölgesi Pers hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 546 yılında ise Lidya'nın başkenti Sardes'i ele geçirerek bu krallığı sonlandırmıştır. Kyros M.Ö. 539 yılında da Babil krallığına son vermiştir. İlerleyen yıllarda Orta Asya'ya yönelen Kyros bu coğrafyada geniş bir alanı topraklarına katmış ve M.Ö. 529'da Doğu Pers kabilelerinden birisiyle girdiği savaşta öldürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: X, sayı: 2 (2006), s. 426-429.

42 II. Tarihler: 36/22-23; Ezra: 1/1-4; 6/3-5.

yurtlarına dönmelerine müsaade etmesinin yanında onlara kendilerini yönetme hakkı da vermiştir.⁴³

Kyros'un Babil'i ele geçirmesine en çok Yahudiler sevinmiştir. Çünkü Persler döneminde Yahudiler için çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Her şeyden önce Babil sürgünündeki Yahudiler anayurtlarına dönmüş, bu arada mabet yeniden inşa edilmiş, sürgünden dönen iki Yahudi lider (Ezra ve Nehemya) Yahudilik'te Tevrat'ın tespiti, şeriatın yeniden tesisi, Pazartesi ve Perşembe günlerinin topluca Tevrat okuma günleri olarak ilan edilmesi, sürgün döneminde Kudüs'te kalan bir grup Yahudinin Kenanlılar, Mısırlılar ve Moablılar gibi yabancı toplumlara mensup kadınlarla yapmış oldukları evliliklerin feshi ve başlıca görevi Tanah'ın tam metninin tespit edilmesi olan Knesset Ha-Gadol'un (Büyük Meclis) tesis edilmesi gibi çok önemli reformlar yapmışlardır.⁴⁴

İşte bütün bunlara imkân sağlayan Büyük Kyros Yahudi halk inancında kurtarıcı mesih olarak görülmüş, ayrıca Tanah'ta Rab Yahve'nin çobanı ve mesihi gibi yüceltici sıfatlarla zikredilmiş,⁴⁵ bilhassa İşaya kitabının 45/1-6. pasajında yer alan, "Rab meshettiği kişiye, sağ elinden tuttuğu Koreş'e sesleniyor. Uluslara onun önünde baş eğdirecek, kralları silahsızlandırarak, bir daha kapanmayacak kapılar açacak. Ona şöyle diyor: Senin önünsıra gidip dağları düzleyecek, tunç kapıları kırıp demir sürgüleri parçalayacağım. Seni adınla çağırmanın ben Rab, İsrail'in tanrısı olduğumu anlayasın diye karanlıkta kalmış hazineleri, gizli yerlerde saklı zenginlikleri sana vereceğim. Sen beni tanımadığın halde kulum Yakup soyu ve seçtiğim İsrail uğruna seni adınla çağırıp onurlu bir unvan vereceğim. Rab benim, başkası yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım. Öyle ki doğudan batıya dek benden başkası olmadığını herkes bilsin." şeklindeki ifadelerin de gösterdiği gibi birçok ilâhî vaade mazhar olan bir şahsiyet olarak takdim edilmiştir. Tanah'ın Ezra kitabının şiirsel yorumu mahiyetindeki Ezrâname'de ise Kyros'un doğumu Tanrı'nın bir hediyesi olarak zikredilmiş, ayrıca İsrail peygamberleri ve kralları ile hemen hemen aynı konumda bulunduğu ve gerek adaleti gerek kahramanlığı sebebiyle diğer

43 Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Oxford 2007, s. 44.

44 Nehemya: 8/1-3, 10/28-31; Ezra: 9/1-15; 10/1-11. Ayrıca bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001, s. 114-116.

45 İşaya: 44/28; 45/1.

bütün krallar arasında eşsiz olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

Ebü'l-Kelâm Âzad'a göre Zülkarneyn'in Büyük Kyros olduğunu gösteren bir diğer delil, Daniel'in rü'yetindeki iki uzun boynuzlu koç imgesinin Med ve Pers krallıklarını birleştiren kişi olarak yorumlanması ve tarihte bu iki krallığı birleştiren kişinin de Büyük Kyros olmasıdır. Ayrıca arkeolojik kazılarda İstahr şehrinde bulunan ve Büyük Kyros'a ait olan heykelin baş kısmında iki boynuz kabartması yer almaktadır. Öte yandan Büyük Kyros'un doğuya ve batıya seferler düzenlediği, Batı seferinde Lidyalıları mağlup edip Ege denizine kadar geldiği, Doğu seferinde ülkesinin sınırlarını güneydoğu ve orta Asya'ya kadar genişlettiği, kuzeyde ise İskitler/Sakalar üzerine seferler düzenlediği bilinmektedir.⁴⁷ Bütün bunların yanında Kafkasya bölgesinde Viladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan yol üzerindeki Daryal Geçidi eski Ermeni kitabelerinde "Kyros/Koreş geçidi" adıyla anılmaktadır.⁴⁸

Klasik tefsirlerde Zülkarneyn'in üçüncü seferi ve iki dağ arasına inşa ettiği sed hakkında da farklı izahlara yer verilmiştir. Bu seferin hangi coğrafyaya düzenlendiği hususunda genellikle kuzeye işaret edilmiş ve bu çerçevede Ermenistan, Azerbaycan veya genel olarak Kafkasya bölgesi gibi yerler zikredilmiştir. Bu arada Zülkarneyn seddinin Çin seddi veya Yemendeki Me'rib seddi olduğuna dair görüşler de ileri sürülmüş, fakat bu görüşler gerek coğrafi açıdan gerek seddin özellikleri bakımından Kur'an'daki tasvire uymadığı gerekçesiyle kabul görmemiştir.⁴⁹

Son döneme ait tefsirlerde bu konuyla ilgili olarak daha ziyade Kafkasya bölgesindeki Derbend ve Daryal geçitleri üzerinde durulmuştur. Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde bulunan ve Arapça kaynaklarda "Bâbü'l-ebvâb", Türklerin lisanında "Demirkapı" diye anılan Derbend şehrindeki seddin deniz sahilinden dağlara doğru uzanması, ayrıca demirden değil, taştan yapılmış olması Kur'an'da sözü edilen sedle aynı olma ihtimalini zayıflatmıştır. Ebü'l-Kelâm Âzad'a göre Zülkarnyen

46 Ammon Netzer, "Ezrâ-Nâma", *Encyclopaedia Iranica*, New York 1999, IX. 131IX. 131; a. mlf., "Some Notes on the Characterization of Cyrus the Great in Jewish and Judeo-Persian Writings", *Acta Iranica*, cilt: 2, Leiden 1974, s. 35-52.

47 Ebü'l-Kelâm Âzad, "Şahsiyyetü Zilkarneyn", cilt: 1, sayı: 1, s. 60-62, 71; cilt: 1, sayı: 3, s. 26-27.

48 Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII. 589.

49 Bkz. Tabatabâî, *el-Mîzân*, XIII. 377; Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *el-Emsel*, VII. 588.

seddi Derbend’de değil, Kafkasya’yı iki ana parçaya ayıran Daryal geçidindedir. Derbend ve Daryal geçitlerinin aynı bölgede ve birbirine yakın yerlerde bulunması sebebiyle bu ikisi birbirine karıştırılmıştır. Daryal Geçidi, Kur’an’daki tasvirlerle uygun biçimde Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki sıradağların doğal duvar oluşturduğu bir bölgede yer almakta ve bu geçitte iki yüksek dağın arasına demirden inşa edilmiş bir sed bulunmaktadır. Bu sed, daha önce de zikredildiği gibi eski Ermeni kitabelerinde “Kyros/Koreş geçidi” diye anılmaktadır.⁵⁰

Ye’cûc-Me’cûc

Zülkarneyn kıssasında Ye’cûc ve Me’cûc diye anılan kavim veya kavimlerin kimler olduğu hususunda da müfessirler çok çeşitli görüşler ileri sürmüş, ayrıca ye’cûc ve me’cûc kelimelerinin kökeni ve ne manaya geldiği hakkında da âlimler farklı ihtimallerden söz etmişlerdir. Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ile İbn Manzûr’a (ö. 711/1311) göre bu iki kelime Arapçadır.⁵¹ Zemahşerî (ö. 538/1144), Cevâlikî (ö. 540/1145), Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi âlimlere göre ise bu iki kelime Arapçaya başka dillerden geçmiştir.⁵² Birinci görüşü savunanlar söz konusu kelimelerin “ateşin alev alması; suyun tuzlu ve acı olmak, düşmana saldırmak, hızlı koşmak” anlamlarındaki “ecc”, “akkor hâline gelmiş ateş,” manasına gelen “evc” yahut “yayılmak, etrafa dağılmak” anlamındaki “ycc” ve “mcc” köklerinden türediğini, ayrıca “hızlı hareket eden, etrafa yayılan; ateş gibi yakıp yok eden kimse veya topluluk” manalarında mecazen kullanıldığını belirtmişlerdir.⁵³

Ye’cûc ve Me’cûc’ün Arapçaya başka dillerden girdiğini kabul edenler ise söz konusu dillerin Âramca, İbranca, Yunanca veya Türkçe olabileceğinden söz etmişlerdir. Bu iki kelimenin İbranca asıllı olduğunu söyleyenler Yahudi kutsal metinlerinde geçen Gog ve Magog’a atıfta bu-

50 Ebü'l-Kelâm Âzad, *Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn*, Lahor 1958, s. 114-118.

51 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 10; Ebü'l-Fazl Cemâleddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kahire 2003, I. 83.

52 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfan Hakâiki't-Tenzîl*, Riyad 1977, III. 614; Beyrut 1977, II. 498; Ebü Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, *el-Muarreb*, Dimesk 1990, s. 647-648; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 2005, XV. 360. Ayrıca bkz. Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Küveyt 1969, V. 398-400; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, Baroda 1938, s. 288-289.

53 Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXII. 145; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 38.

lunmuşlardır. Eski Ahid'e göre Magog Nûh'un oğlu Yâfes'in yedi çocuğundan biri veya bu nesilden gelenlerin yaşadığı ülkenin adı, Gog ise Meşek ve Tubal'ın kralı ya da Magog ülkesinin halkıdır.⁵⁴ Ayrıca Eski Ahit'te Gog Yahudilere musallat olan, onların mallarını yağmalayan, çocuklarını öldüren saldırgan ve barbar bir topluluk olarak nitelendirilmiştir.⁵⁵

Mûsâ Cârullah (ö. 1949) Gog ile "gök" kelimesi arasındaki benzerlikten hareketle Ye'cûc ve Me'cûc kelimelerinin Türkçe kökenli olabileceğini söylemiştir;⁵⁶ fakat bu görüş sağlam bir şekilde temellendirilmesi pek mümkün görünmeyen bir iddiadan ibarettir. Ebü'l-Kelâm Âzâd'a göre ise milâttan önce 600 yıllarında bugünkü Moğolistan topraklarında yaşayan ve kendilerine Mongol denilen topluluğun adı "mongog" veya "monçuk"-tan gelir ki bu da Me'cûc kelimesine çok yakındır.⁵⁷

Ye'cûc ve Me'cûc hadis kitaplarının "enbiya", "eşrâtu's-sâa", "fiten", "melâhim" ve "kıyamet" gibi bölümlerinde nakledilen rivayetlerde de zikredilir. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber bir gün uykudan uyandıktan sonra, "Vukuu yaklaşan felâketten dolayı vay Arapların hâline!" demiş ve Ye'cûc-Me'cûc'ün seddinde küçük bir deliğin açılacağını haber vermiştir.⁵⁸ Yine kıyamet vakti gelince Ye'cûc ve Me'cûc'ün seddi yıktıktan sonra tepelerden akın edip yeryüzüne dağılacakları, gittikleri her yeri yakıp yıkacakları, Taberiye gölünü kurutacakları, herkesi ortadan kaldırdıklarını zannettikleri bir sırada Allah'ın, boyunlarına isabet edecek bir deve kurtçuğu göndererek onları helâk edeceği belirtilmiştir.⁵⁹ Zayıf kabul edilen bazı rivayetlerde ise mirac esnasında Hz. Muhammed'in Hz. İsa'dan bu konuda bazı haberler duyduğu, İsa'nın Allah'a dua etmesi neticesinde Ye'cûc ve Me'cûc'ün helâk edileceği, cesetlerinin yağmur sularıyla denizlere sürükleneceği bilgisine yer verilmiştir.⁶⁰

Tefsir literatüründeki rivayet ağırlıklı izahlara bakıldığında Ye'cûc ve Mecûc'ün Eski Ahit'te Gog ve Magog diye söz edilen barbar kavimle/

54 Tekvin: 10/2; Hezekiel: 38/1-3; 39/1-2.

55 Tesniye: 28/49-57; Yeremya: 5/15-18.

56 Musa Cârullah, *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mûciz İfadelerine Göre Ye'cûc*, Berlin 1933, s. 11-12.

57 Ebü'l-Kelâm Âzâd, "Şahsiyyetü Zilkarneyn", s. 26-27.

58 Buhârî, "Enbiyâ" 7, "Menâkıb" 25, "Fiten" 4; Müslim, "Fiten" 1.

59 İbn Mâce, "Fiten" 3; İbn Hanbel, *el-Müsned*, III. 77.

60 Müslim, "Fiten" 110; Tirmizî, "Fiten" 33, 59; İbn Hanbel, *el-Müsned*, IV. 181.

kavimlerle benzeştiğine tanık olunur. Zira gerek tefsirlerde gerek Eski Ahit'te söz konusu kavimlerin nesep olarak Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan geldikleri, barbar ve saldırgan oldukları belirtilmiş, ayrıca günahkâr Yahudilerin ilâhî bir ikab olarak bu barbar kavimler eliyle cezalandırılacağından söz edilmiştir. Yine bu kavimlerin anayurdu kadim dünyanın kuzeyi ve/veya kuzeydoğusu olarak gösterilmiştir.

Benzer şekilde Hıristiyan gelenekteki fiten edebiyatında da Ye'cûc ve Me'cûc, Armageddon diye anılan kıyamet savaşı, Deccal ve Bin yıllık Tanrı krallığı gibi kavramlarla birlikte ele alınmıştır.⁶¹ Son dönemde Evangelik Hıristiyanlar arasında ise Yecûc ve Mecûc'ün Ruslar olduğu yönünde apokaliptik görüşler savunulmuştur.⁶² Buna mukabil Torah'ın çağdaş tefsirlerinde Gog-Magog, Hitler'in İkinci Dünya Savaşı'ndaki Yahudi soykırımına zımnî atıfla, kutsal toprakların kuzeyinde yaşayan Cermen kökenli bir ulus veya Almanlar olarak te'vil edilmiştir.⁶³

İslâmî kaynaklarda ve bilhassa tefsirlerde Yecûc ve Mecûc'ün Türkler olduğundan da söz edilmiştir. Süddî, Dahhâk ve Katâde gibi tâbiûn müfessirlerinden nakledilen bu görüşlerin yanı sıra Ye'cûc ve Me'cûc'ün on veya yirmi küsur kabile olduğu veya Tâvil, Tâyis, Mensik olmak üzere üç tür Yecûc-Me'cûc bulunduğu ileri sürülmüştür.⁶⁴ Diğer taraftan, bir kısmı hadis olarak nakledilen çeşitli rivayetlerde çok büyük kulakları bulunan, yırtıcı hayvanlar gibi pençeleri ve azı dişleri olan, bütün vücutları kıllarla kaplı garip varlıklar şeklinde tasvir edilen Ye'cûc ve Me'cûc'ün kendi ölümlerini yiyecek kadar vahşi oldukları, güvercinler gibi ses çıkarıp kurtlar gibi uludukları, hayvanlar gibi çiftleştikleri ve bütün suları içip tükettikleri de belirtilmiş,⁶⁵ ancak bu tür bilgileri muhtevî rivayetler İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi müfessirlerce

61 Yuhanna'nın Vahyi: 20/7-8.

62 Mustafa Bıyık, "Hıristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecûc-Mecûc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 11 (2007/1), s. 53-79.

63 Moşe Farsi, *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, İstanbul 2002, I. 58.

64 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV. 152-158; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasîf*, Beyrut 1994, III. 166-167; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, Beyrut 1995, III. 180-181; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 39.

65 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII. 281-282; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, III. 180-181; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 38-39.

asılsız olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶

Ye'cûc ve Me'cûc erken dönem tefsir rivayetlerinde daha çok Türk-
lere hamledilirken son dönemde genel olarak Ön Asya ve Orta Asya kö-
kenli barbar kavimlerle ilişkilendirilmiş, bu bağlamda birçok müfessir
Ye'cûc ve Me'cûc'ün Moğollar, Tatarlar ve İskitler olma ihtimali üzerinde
durmuşlardır.⁶⁷ Bu konuda kesin bir tayinde bulunmak mümkün değilse
de Ye'cûc ve Me'cûc'ün kadim zamanlarda Asya steplerinden güneye akın
eden savaşçı ve barbar kavimlere işaret ettiğini söylemek mümkündür.
Kehf 18/93. ayette Zülkarneyn'in iki seddin/dağın ötesinde karşılaştığı
bildirilen kavmin "lâ yekâdûne yefkahûne kavlen" (Neredeyse hiçbir söz
anlamazlar) diye nitelendirilmesi de söz konusu kavimlerin barbarlığına
işaret sayılabilir. Gerçi ayetteki bu ifade klasik tefsirlerin hemen hepsinde,
"yabancı bir dili konuşmaktan kaynaklanan söz anlamazlık" şeklinde izah
edilmiştir; ancak daha doğru izah, Nisâ suresi 4/78. ayetteki "lâ yekâdûne
yefkahûne hadîsen" (Neredeyse hiç laf anlamıyorlar) ifadesine benzer şe-
kilde, şerle iştigallerinden dolayı hayır adına hiçbir şey anlamazlık yahut
bedevilik ve barbarlıkları sebebiyle laftan, sözden anlamazlık şeklinde ol-
malıdır. Nitekim bazı tefsirlerde buna paralel izahlar da bulunmaktadır.⁶⁸

Ye'cûc ve Me'cûc'ün Türklerle özdeşleştirilmesi son dönemde ten-
kit edilmiş ve asırlar boyu İslam'ın sancaktarlığını yapan Türk milletine
böyle bir yakıştırmanın son derece yanlış olduğu belirtilmiştir.⁶⁹ Bunun
yanında, güvenilir rivayetlerin hiçbirinde Ye'cûc ve Me'cûc ile Türkler ara-
sında bir bağlantı kurulmadığı, dahası bunun Ehl-i kitap'tan veya Türk-
ler'e düşman olan topluluklara dayalı bir yakıştırma olduğundan da söz
edilmiştir.⁷⁰

Anlaşıldığı kadarıyla bu tür tenkitlerin arka planında Zülkarneyn
kıssasında geçen Ye'cûc ve Me'cûc'ün Enbiyâ suresi 21/95-97. ayetlerde
kıyamete atıfla zikredilen Ye'cûc ve Me'cûc'le aynı olduğu düşüncesi yat-

66 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III. 104; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*,
Beyrut 2005, VII. 221.

67 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVI. 33; Ebû'l-A'la Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Ko-
misyona, İstanbul 1986, III. 175.

68 Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, IV. 151; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVI. 31.

69 İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi*, cilt: XX (1975), s. 118-125.

70 İlyas Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek İlgili Haberler*, İstanbul 2000, s. 128-132.

maktadır. İki farklı suredeki Ye'cûc ve Me'cûc'ün kıyamet alametlerinden biri olarak ortaya çıkacak ve dünyayı fesada boğacak kavim veya kavimler olduğu düşünülünce, bu kavimlerin müslüman Türklerle özdeşleştirilmesine karşı çıkmıştır. Hâlbuki Zülkarneyn kıssasındaki Ye'cûc ve Me'cûc uzak geçmişteki bir tarihî hadiseyle ilgilidir ve bu hadisenin İslamiyet'in zuhurundan önceki zamanlarda vuku bulduğu şüphesizdir.

Bu açıdan bakıldığında, Ye'cûc ve Me'cûc'ün İslamiyet öncesi dönemlerde savaşı ve saldırgan bir kavim olarak Türklere hamledilmiş olması anlaşılabilir bir şeydir. Enbiyâ suresi 21/95-97. ayetlerde zikredilen Ye'cûc ve Mecûc ise geçmişle değil gelecekle ilgilidir. Şu halde, Kur'an'da biri uzak geçmişte muhtemelen İskitler, Moğollar, Tatarlar gibi Orta Asya kavimlerine işaret eden, diğeri kıyamet öncesinde ortaya çıkacak olan iki farklı Ye'cûc ve Me'cûc'ten söz edilmektedir. Buna göre Ye'cûc ve Me'cûc'ün özel bir isimden ziyade bir vasfa işaret ettiği ve geçmişte olduğu gibi gelecekte de aynı vasfı taşıyan kavimlerin zuhur edeceğini söylemek isabetli olsa gerektir.⁷¹

Bu takdirde, Kehf suresi 18/98. ayette Zülkarneyn'in dilinden aktarılan, "Rabbimin vaadi gelip çattığında bu seddi darmadağın eder" mealindeki ifadeyi, tefsirlerdeki hâkim görüşün aksine söz konusu seddin kıyamete kadar yıkılmayacağına hamletmek yerine hem düşman saldırılarına karşı son derece mukavemetli olduğuna, hem de ilâhî güç ve kudretin karşısında hiçbir gücün duramayacağına dair bir tembih olarak anlamak gerekir⁷² Zira dünya üzerindeki her şey gibi bu seddin de doğal ömrünü doldurduğunda yıkılıp yok olması mukadderdir. Bütün bu mülahazalara binaen Ye'cûc ve Me'cûc'un hâlen Zülkarneyn seddinin arkasında mahpus oldukları ve onu aşmaya çalıştıkları tarzındaki geleneksel anlayış ve inanın Kaf Dağı ve Zümrüd-ü Anka efsanesinden pek farklı olmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (İstanbul: 2001).

Allegro, John Marco, *The People of the Dead Sea Scrolls*, (New York: 1958).

Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî*, (Beyrut: 2005).

71 Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s. 119.

72 Kasımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, VII. 79.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd, *Me'âlimü't-Tenzîl*, (Beyrut: 1995).

Bıyık, Mustafa, "Hıristiyan Teolojisinde Deccal ve Yecüc-Mecüc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 11 (2007/1).

Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, nşr. C. E. Sachau, (Leipzig: 1923).

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, (İstanbul: 1981).

Cerrahoğlu, İsmail, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XX (1975).

Cevâlikî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed, *el-Muarreb*, (Dîmeşk: 1990).

Chaney, Robert, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Essenîler ve Sırları*, çev. Duygun Aras, (İstanbul: 1996).

Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, (İstanbul: 1998).

-----, *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, (İstanbul: 2000).

Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, (Kahire: 2008).

Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, (İstanbul: 1947).

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, (Beyrut: 2005).

Ebû'l-Kelâm Âzâd, "Şahsiyyetü Zülkarneyn el-Mezkûr fi'l-Kur'ân", *Sekâfetü'l-Hind*, Yeni Delhi (1950), cilt: 1, sayı: 1-2-3.

-----, *Ashab-ı Kehf; Zülkarneyn*, (Lahor: 1958).

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, çev. C. Koytak-A. Ertürk, (İstanbul: 2009).

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luğa*, (Beyrut: 2001).

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, (Beyrut: 2004).

Farsi, Moşe, *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, (İstanbul: 2002).

Farrokh, Kaveh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, (Oxford: 2007).

Feather, Robert, *The Copper Scroll Decoded*, Thorsons, London 2000; Edu-

ard Lohse, *Umwelt des Neuen Testaments*, [Grundrisse Zum Neuen Testament, Ergänzungreihe I içinde], (Götttingen: 1989).

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Beyrut trs.

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, (Beyrut: 1998).

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, (Beyrut: 1995).

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus trs.

İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Riyad: 2003).

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut trs.

-----, *Fethü'l-Bârî*, (Riyad: 2000).

İbn Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, (İstanbul: 1982).

İbn İshâk, Ebû Abdillah Muhammed, *Sîretü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah, (Fas/Mağrib: 1976).

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Beyrut: 1983).

-----, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Cîze: 1997).

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, (İstanbul: 1982).

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, (Kahire: 2003).

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (Beyrut: 2000).

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr*, (Beyrut: 1983).

Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, (Baroda: 1938).

Kannevcî, Siddîk Hasan Han, *Fethü'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1992).

Kâsımî, Cemâleddîn, *Mehâsinü't-Te'vîl (Tefsîru'l-Kâsımî)*, (Kahire: 2003).

Kaya, Mahmut - Ünver, İsmail, "İskender", *DİA*, (İstanbul: 2000).

Kurt, Ali Osman, “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: X, sayı: 2 (2006).

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1988).

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed ve't-Târîh*, Bağdat trs.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-Zeheb*, nşr. C. Pellat, (Beyrut: 1966).

Mevdudi, Ebü'l-A'la, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Komisyon, (İstanbul: 1986).

Muhammad Ali, Maulana, *The Holy Qur'an with English Translation and Commentary*, (Ohio: 2002).

Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, nşr. Mahmûd Şehhâte, (Beyrut: 2002).

Musa Carullah, *Kur'an-ı Kerim Ayeti Kerimelerinin Muciz İfadelerine göre Ye'cûc*, (Berlin: 1933).

Mustafavî, Allâme Hasan, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'ân*, (Beyrut: 2009).

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, (İstanbul: 1981).

Netzer, Ammon, “Ezrâ-Nâma”, *Encyclopaedia Iranica*, IX. 131, (New York 1999):

Netzer, Ammon, “Some Notes on the Characterization of Cyrus the Great in Jewish and Judeo-Persian Writings”, *Acta Iranica*, cilt: 2, (Leiden: 1974).

Rağîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (İstanbul: 1986).

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed, *Arâisü'l-Mecâlis*, (Beyrut: 2004).

-----, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Beyrut: 2004).

Şîrâzî, Nâsır Mekârim, *el-Emsel fî Tefsîri Kitâbillâhi'l-Münzel*, (Beyrut: 2007).

Tabatabâi, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1997).

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1999).

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Beyrut trs.

Taşpınar, İsmail, “Hz. İsa Döneminde Münzevi Bir Cemaat: Esseniler”, *Köprü Üç Aylık Fikir Dergisi*, sayı: 93 (2006).

Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh*, (İstanbul: 1981).

Türe, İskender, *Zülkarneyn Kur'an'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan*, (İstanbul: 2000).

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed, *et-Tefsîru'l-Vasît*, (Beyrut: 1994).

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: 1979).

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, (Kuveyt: 1969).

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, (Beyrut: 1977).